

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОГРАФІЇ

1.1. Історія формування терміну «національна бібліографія».

Національна бібліографія (далі – НБ) пройшла великий шлях розвитку: від книготорговельної до повної; насамперед від обліку книг і деяких інших видів творів друку до обліку аудіовізуальних і неопублікованих матеріалів; від методики, яка визначається традиціями і побажаннями окремих країн, до напрацювання і використання міжнародних стандартів, з прагненням до загальної оптимальної моделі структури установ НБ; від видань на друкарському верстаті до застосування електронно-обчислювальних машин [63, с. 80-92].

Интерес до проблем теорії і практики національної бібліографії є традиційно високим як у вітчизняному, так і у зарубіжному бібліографознавстві. Одним із найскладніших і найдискусійніших питань є розробка і формування категоріально-понятійного апарату. Найбільша кількість теоретичних праць присвячена визначенню ключового терміна «національна бібліографія», який широко почав використовуватися бібліографами та бібліографознавцями з середини ХІХ ст. [85].

Розвиток теорії національної бібліографії, осмислення цього поняття бере свій початок з кінця ХVІІІ ст. Основне питання, яке намагалися вирішити багато вчених, полягає у визначенні об'єктів обліку: якими критеріями слід керуватися при відборі творів друку в посібниках національної бібліографії. Одним з перших на це питання відповів французький історик та бібліограф Ш.-В. Ланглуа. У «Посібнику з історичної бібліографії» (Париж, 1901 р.) він писав, що універсальним бібліографіям протистоять бібліографії національні, рамки яких є локальними: це репертуари книг на всі теми, об'єднаних за ознакою того, що вони видані на території тієї чи іншої сучасної нації: Німеччини, Франції, Італії та інш. Багато дослідників та авторів інших країн дотримувалися цієї ж точки зору. Однак існували й інші. Наприклад, німецький бібліограф Георг Шнейдер в якості основної ознаки відбору творів друку виділяв мовну. Існувала й інша точка зору, згідно якої основне призначення НБ полягало в самому широкому відображенні всієї сукупності видань, так або інакше пов'язаних з цим народом та випущених як вітчизняними, так і закордонними видавництвами [19].

У 60-70-х рр. ХVІІІ ст. у працях француза Г. Дебюра та австрійця М. Дениса вже живається власне термін «бібліографія національна». Визначення бібліографії національної у цей період все ще є складною справою. Сучасні західні вчені при цьому акцентують увагу, як правило, на об'єкті бібліографічного обліку. Так, американка Е. Коновер у своїх дослідженнях пише, що ідеальна бібліографія (мається на увазі поточна національна бібліографія) створюється на основі повного переліку всіх книг, документів, брошур, періодичних видань та інших друківаних матеріалів, що опубліковані в межах однієї країни за попередній рік або з меншим інтервалом. Її співвітчизник Л. Ліндер вважає, що національний бібліографічний показник має відображати: видання, випущені на території даної країни; всі матеріали про дану країну, незалежно від місця їхнього випуску; публікації мовою країни; твори вихідців із даної країни, незалежно від місця їхнього проживання; твори представників корінної національності цієї країни, незалежно від місця народження і проживання; видання, що друкуються для даної країни поза її територією [5, с. 258-259].

У більшості країн видання НБ формувалися за територіальною ознакою (наприклад, Росія, США, Франція і т.д.). Наприклад, у Німеччині основною ознакою стає мовна. І це пояснюється тим, що до об'єднання німецьких держав у 1871 р. німці, борючись з роздробленістю країни, ігнорували існуючі кордони і прагнули до створення загальнонімецьких культурних центрів. Для книгопродавців і книговидавців таким центром став заснований у 1825 р. Біржовий союз німецьких книгопродавців, що об'єднав представників всіх німецьких земель [19].

Комплексна ознака, що використовується для складання посібників НБ, характерна для тих країн, які являють собою сукупність національних груп, пов'язаних мовою і культурою з іншими державами (англо-французька Канада і т.п.). У цю групу входять і такі, які довгий час перебували в стані роздробленості і національного гноблення. Так, польська НБ ставила своєю метою виявити і відобразити досягнення польської науки і культури, незважаючи на розділ країни. Цим обумовлено те, що в посібниках національної бібліографії ХІХ століття згадувалася інформація про видання, випущені за кордоном, але пов'язані з Польщею або авторством, або мовою, або вмістом [19].

Нації, які тривалий час не мали державної незалежності, дотримуються принципу, що бібліографія національна має обліковувати видання, не беручи до уваги, де вони надруковані. Крім того, під національним книгодруком вони розуміють і книги, що виходили мовою пануючої нації. Останнє особливо актуальне для України, адже на її території книгодрукування провадилося польською, російською, німецькою та іншими мовами [5, с. 258-259].

Таким чином, до середини ХХ ст. в якості основних ознак відбору творів друку в посібниках НБ використовували три:

1) територіальна, згідно якої відображаються видання, випущені в межах даної держави на всіх мовах;

2) мовна – відображаються всі видання на певній мові незалежно від місця випуску.

3) комплексна – відображаються:

- всі видання, випущені на території даної держави;
- видання мовою народу, випущені незалежно від місця випуску;
- видання, пов'язані з цією країною авторством і змістом (видання творів автора даної країни за кордоном і видання, присвячені даній країні, але випущені за її межами). Сукупність видань, що вийшли за межами держави, прийнято називати «екстеріорикою» [19].

Одже, національна бібліографія – вид бібліографії, що забезпечує облік документів, створених або виданих певною нацією на її етнічній території, а також документів, які створені або видані за територіальними межами її суцільного проживання, але пов'язані з нею змістом, мовою, походженням авторів [5, с. 258-259].

Визначення терміна «бібліографія національна» пов'язують на Заході також з ідеологією програми Універсального бібліографічного обліку (УБО), яка зорієнтована на облік творів, що вийшли на території окремої країни і підпадають під дію закону про обов'язковий примірник [5, с. 258-259].

Таким чином, поняття «бібліографія національна» охоплює:

1) бібліографію видань, що вийшли на території проживання певного народу (держави);
2) бібліографію видань, що вийшли певною мовою (мовами), незалежно від територіально-державних кордонів;

3) бібліографію, що має предметно-етнічні ознаки;

4) бібліографію видань про країну, які вийшли за кордоном, зарубіжні видання національних авторів чи видання вихідців із даної країни (останні називають екстеріорикою).

П. Іноземцев вказує на те, що національну бібліографію визначають як таку, що охоплює «мови, нації, або країни» [100, с. 266], або являє собою бібліографію окремих країн [37, с. 12] або «реєструє видання певної національності (вірніше – певною мовою) ... не зважаючи на територіальні межі» [99, с. 122]. Разом з тим, з'являються спроби виточити поняття національної бібліографії шляхом більшої диференціації, утворюючи поруч з національною окремий, самостійний вид бібліографії державної, яка «являє собою реєстрацію всіх видань (всіма мовами), що вийшли на певній державній території» [31, с. 6]. Бібліографію, що базується на державно-територіальному принципі обліку, часто називають державною [5, с. 258-259].

На Україні бібліографія зароджується у період середньовіччя. З формуванням української нації зароджуються форми національної бібліографії за ознаками території, мови, змісту та національного походження автора [63, с. 80-92].

Активне формування національної свідомості, розвиток української національної мови найбільш виразно проявилися у розквіті художньої літератури та численних наукових працях з української історії, літератури, етнографії, фольклору. Авторами перших бібліографічних зведених покажчиків з української історії та літератури були О. Лазаревський, В. Межов, Я. Головацький, М. Максимович та ін. Окремим напрямом української культури присвячені покажчики Б. Гринченка, Д. Балики, М. Комарова [63, с. 80-92].

Зародження наукових засад української національної бібліографії пов'язане з іменами М. Комарова та І. Левицького. М. Комаров відкриває першу сторінку української бібліографії виданням «Покажчика нової української літератури» (1883 р.).

О. Лазаревський своєю працею «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях» дає початок історичній бібліографії в Україні. До його покажчика ввійшла російська та українська книжково-журнальна література – історична і бібліографічна, а також роботи з географії, статистики та етнографії (всього 154 джерела). О. Лазаревський склав ще один великий посібник – «Украинская литературная летопись», який він вів протягом трьох років – 1856-1858. За ці роки бібліограф зареєстрував 70 книг і статей. «Летопись» являла собою критико-бібліографічний огляд поточної української та українознавчої літератури [51, с. 5-7].

Розробкою термінології НБ серед українських дослідників займалися у 1920-1930 рр. В. Дубровський, П. Іноземцев, Г. Ковалевський, С. Маслов, Ю. Меженко, С. Постернак, М. Сагарда; у 1950-1980-і рр. – І. Вовченко, Л. Гольденберг, М. Гуменюк, І. Корнейчик, Р. Жданова; у 1990-х рр. – В. Загуменна, А. Корнієнко, В. Лутовинова, В. Омельчук, В. Патока, М. Сенченко, Н. Сенченко. Розробці проблем рукописної та архівної Україніки присвячено праці Г. Боряка, Л. Дубровіної, О. Онищенко, Н. Хрислової [85].

Одним із фундаторів державної бібліографічної реєстрації творів друку був Ю. Меженко. Саме йому належить розробка і впровадження документів по організації першого державного бібліографічного закладу України – Головної Книжної палати [35]. У його концепції виявилися нові підходи до розуміння національної бібліографії [38, с. 51].

Ю. Меженко розглядав призначення національної бібліографії як державотворче у внутрішньому житті країни. На його думку, держава, керуючи всім життям суспільства, потребує знати обсяг і характер своєї інтелектуальної праці, а для цього потрібно мати відповідний центр, який би забезпечував потреби країни в бібліографічній інформації, координував і спрямовував діяльність інших установ, що ведуть бібліографічну роботу. Під впливом діяльності Міжнародного бібліографічного інституту, його філій у різних країнах, Ю. Меженко бачив таким центром лише окрему спеціалізовану установу (Головну Книжкову палату, Український науковий інститут книгознавства тощо) [35].

М. Сагарда, бібліограф, літературознавець, історик, богослов, перекладач, друкував статті й дослідження з організації бібліографії, каталогізації і т. д. в бібліотеках України у бібліографічних журналах, давав бібліографічні огляди україніки в російських журналах, виступав також з бібліографічними оглядами українського книговидання та преси, статтями з питань організації бібліотечної справи в Україні. Бібліографії присвячені такі його роботи, як «Основні проблеми українського бібліографічного репертуару» (1927 р.); «Завдання бібліографії української періодики» (1928 р.); огляди україніки в російських журналах (1927-28 рр.) [87, с. 119-120; 91].

З ім'ям М. Гуменюка, відомого історика української бібліографії, невідомого бібліографо-практика, талановитого літературознавця, тісно пов'язаний розвиток української бібліографії у повоєнний час (50-80-ті роки) [90, с. 87-90]. Коло наукових інтересів бібліографа широке і різноманітне. Воно формувалося в період інтенсивного вивчення наукового потенціалу багатющих фондів Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника. Саме в цей час посилюється увага до питань теорії, історії і практики бібліотечної справи і бібліографії та їх роль в розвитку науки і культури. Це і визначило пріоритетні напрями наукових інтересів М. Гуменюка [45, с. 264-265]. Найважливішим здобутком у творчому доробку є його монографія «Українські бібліографи ХІХ – початку ХХ ст.: Нариси про життя та діяльність», яка стала підією в культурному житті, бо це була перша монографія в Україні з історії бібліографії дожовтневого періоду. З бібліографічної спадщини вченого помітними у свій час були праці «Письменники радянського Львова», де презентувалася творчість 39 львівських письменників та науково-допоміжний покажчик «М. Шашкевич, І. Вагілевич, Я. Головацький», в якому зібрані твори діячів «Руської трійці» та література про їх діяльність від 30-х років ХІХ ст. до кінця 1960 р. На першому місці впродовж усього його творчого шляху були історико-бібліографічні дослідження, висвітлення життя та діяльності відомих бібліографів і діячів науки та культури, що в тій чи іншій мірі займалися бібліографією. Наукові дослідження М. Гуменюка, ґрунтовні та оригінальні, є цінним вкладом в історію української бібліографії, а відтак – і в історію української культури [48, с. 57-64].

І. Корнейчик був одним із фундаторів розпочатого в Україні в 50-ті роки ХХ ст. процесу створення системної теорії, яка б «узаконила» статус бібліографії в якості самодостатньої галузі знання, про що свідчить історія цієї науки. Тим самим було закладено основи для формування національної школи бібліографознавства, перш за все розроблена методологія наукових досліджень відносно структурування цієї науки та систематизації її понятійного апарату. Роботи І. Корнейчика пов'язані з проблематикою літературної бібліографії, з якої саме і починає вчений свій шлях у науці [83, с. 619-630]. Найбільш ґрунтовною працею І. Корнейчика є «Історія української бібліографії. Дожовтневий період» (1971 р.), яка узагальнює дослідження з історії бібліографії періоду ХІХ – початку ХХ ст. [7].

В. Омельчук, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, займається вивченням проблем створення реєстру національної бібліографії України; досліджує формування системи ретроспективної національної бібліографії України як частини всесвітньої системи обліку документів, що може дозволити представлення в електронній формі комплексу бібліографічних даних про вітчизняні і закордонні документи, пов'язані з Україною і її народами за всі історичні періоди [79, с. 31-33; 78, с. 186-195].

Теоретико-методологічні основи розвитку НБ відбивалися у працях відомих українських бібліографознавців Л. Дубровіної, В. Загуменної, Ю. Меженка, В. Омельчука, С. Постернака, М. Сенченка, Г. Швецової-Водки та бібліотекознавців В. Ільганаєвої, Т. Ківшар, О. Онищенко, М. Слободяника. Значна увага приділяється з'ясуванню співвідношення терміна «національна бібліографія» і поширеного у колишньому радянському бібліографознавстві терміна «державна бібліографія» [85].

Окремі наукові праці Л. Дубровіної, джерелознавця, книгознавця, документознавця, архівознавця, історика бібліотечної справи, присвячені історії розвитку академічної науки, біографічним дослідженням життя та діяльності вчених, які зробили внесок у розвиток архівної і бібліотечної справи, дослідженню рукописної спадщини [23].

Г. Швецова-Водка, доктор історичних наук, професор, завідувача кафедрою бібліотекознавства та бібліографії Рівненського державного гуманітарного університету, присвятила науковій дослідженню питанням історії та типології книгознавчих періодичних видань, типології книги, класифікації бібліографічних посібників, типології документа як об'єкту бібліографії, теорії бібліографії та документознавства. Крім того, у її працях відбиваються теоретико-методологічні основи розвитку НБ [97, с. 94-104].

Теоретичні і методологічні основи розвитку НБ відбивалися й у працях Т. Ківшар. Особлива увага її була зосереджена на реконструкції наукової біографії визначного українського бібліотекознавця, книгознавця і бібліографознавця Степана Сирополка – автора першого україномовного підручника з бібліотекознавства, чий науковий доробок за радянської доби був вилучений з наукового вжитку, але який не лише не втратив наукового значення, а становить ґрунтовні підвалини вітчизняного бібліотекознавства [11, с. 44-46].

Різноманітні питання національної бібліографії розглядаються у роботах, в тому числі і дисертаційних, І. Лиханової, Л. Прокопенко, В. Матусевич. І. Лиханова у своїх працях розглядає питання та історичне становлення концепції національної бібліографії України. Л. Прокопенко вивчає діяльність Бібліографічної секції Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій та закладів, її вплив на розвиток національної бібліографії української держави. У роботах Я. Чепуренко розглядаються історія, розвиток та сучасний стан державного забезпечення системи обов'язкового примірника творів друку України, яка представляє собою основу для існування національної бібліографії загалом. В. Матусевич досліджує напрями діяльності Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії Всенародної бібліотеки України [58-63; 88; 86, с. 16-21; 95; 66].

Наукова спадщина цих вчених являє собою виважений багатозмістовний масив емпіричних досліджень про численні факти і процеси, що відбуваються у діяльності з вивчення національної бібліографії, які в сукупності відіграли важливу функцію в процесі формування наукового середовища в етнокультурному просторі українців, починаючи від Київської Русі й впродовж усіх періодів структурування національної державності. Їх робочі гіпотези, викладені в різноманітних за видовим складом наукових документах, створили підґрунтя для подальшого розвитку науки про національну бібліографію.

Таким чином, спираючись на матеріали зарубіжних та вітчизняних дослідників національної бібліографії, ми будемо у своїй роботі використовувати таке визначення поняття **«національна бібліографія»** – вид бібліографії, що забезпечує облік документів, створених або виданих певною нацією на її етнічній території, а також документів, які створені або видані за територіальними межами її суцільного проживання, але пов'язані з нею змістом, мовою, походженням авторів.